

ДО ПИТАННЯ ПРО СИНТАКСИЧНИЙ СПОСІБ

У статті розглядається актуальність існування своєрідного «посередника» між морфологічним способом і модальністю речення, роль якого покладено на синтаксичний спосіб.

Ключові слова: модальність, об'єктивна модальність, реальність/ірреальність, морфологічний спосіб, синтаксичний спосіб.

В статье рассматривается актуальность существования своеобразного «посредника» между морфологическим наклонением и модальностью предложения, роль которого возложена на синтаксическое наклонение.

Ключевые слова: модальность, объективная модальность, реальность/ирреальность, морфологическое наклонение, синтаксическое наклонение.

The article discusses the relevance of the existence of a kind of «mediator» between the modality and morphological mood, the role of which is vested in the syntactic mood.

Keywords: modality, objective modality, reality/unreality, morphological mood, syntactic mood.

Протягом тривалого часу в центрі уваги вчених перебувають унікальні за своїми лінгвістичними характеристиками категорії модальності й способу дієслова, на співвідношення та кваліфікацію яких різні мовознавчі школи сформували власний погляд [2; 4–6; 10; 16–17]. У нашій науковій розвідці маємо на меті розглянути актуальність існування своєрідного «посередника» між способом дієслова і модальністю речення, роль якого покладено на синтаксичний спосіб. Ставимо перед собою завдання визначити правомірність надання категорії способу статусу синтаксичної. Адже, з одного боку, абсолютне ототожнення модальності з морфологічною дієслівною категорією способу безпідставно звужує межі модальності, але, з іншого боку, співвідношення понять «морфологічний спосіб – синтаксичний спосіб» призводить до омонімії терміна «спосіб» або ж до синонімії термінів «синтаксичний спосіб» і «об'єктивна модальність» (середньолат. *modalis* – модальний, від лат. *modus* – спосіб, міра).

Грамматика української мови засвоює дві тенденції визначення основної модальності речення. Одна з них ототожнює це поняття із категорією способу, інша кваліфікує її як синтаксичну категорію речення, тісно пов'язану з його семантичним значенням [18].

Перша тенденція має виразні українські риси. Модальність виступає як *реальна* та *ірреальна*, що висуває на чільне місце спосіб дієслова, категорію, семантична суть якої якраз-таки й полягає «в протиставленні реальних дій ірреальним» [16, с. 265]. Це спричиняє до того, що категорію способу, яку спершу визначали як морфологічну, дієслівну, почали ототожнювати з реченнєвою категорією модальності. І сьогодні в роботах з української граматики трапляється ототожнення ірреальної модальності з умовним і наказовим способами. Маючи сумніви щодо можливості такого ототожнення, указуємо на відмінні риси категорії способу та модальності. Спосіб – це морфологічна категорія, а об'єктивна модальність – синтаксична. Їх відмінності полягають у такому. По-перше, об'єктивна модальність виражається і в бездієслівних реченнях, а морфологічний спосіб притаманний дієслову як частині мови. По-друге, морфологічних способів в українській мові лише три (дійсний, умовний, наказовий) чи тільки два (умовний і наказовий) [4], а структура об'єктивної модальності містить низку членів: 1 – реальна модальність (реальні дії, що відбулися в минулому або відбуваються тепер), 2 – потенційна модальність (майбутні дії, можливість, бажаність, необхідність), 3 – ірреальна модальність (гіпотетичність, умовність, оптативність, імперативність). Наприклад, ситуація реальної дійсності може кваліфікуватися як бажане: *Допоміг би ти мені*; умовне: *Я б допомогла тобі*, *якби не термінова справа*; можливе: *Я б допоміг тобі*, *але поспішаю* тощо.

Як бачимо, модальні параметри речення виявилися значно ширшими за способові, що породило термін «синтаксичний спосіб». У 1973 році в доповіді на VII Міжнародному з'їзді славістів О. В. Бондарко, розглядаючи морфологічні категорії, зокрема спосіб, час, особу, висловив припущення про можливий їх синтаксичний статус: «Поняття синтаксичної категорії поки ще опрацьоване недостатньо, однак потрібно визнати необхідність «відведення місця» для такого поняття» [1, с. 43]. Пізніше до думки про існування таких категорій у царині синтаксису звернувся А. М. Мухін,

який міркує так: якщо форми деяких морфологічних категорій у реченні передають певну семантику, а на базі морфологічної семантики виникають протиставлення, названі морфологічними категоріями, то чому б і синтаксична семантика не могла бути покладена в основу синтаксичної категорії? [12; 13]. Таким чином, у мовознавчий обіг уводиться поняття «синтаксичний спосіб», прийняте не для всіх мовознавців.

Предтечею віднесення способу до синтаксичних категорій стали погляди О. О. Шахматова, який, визначаючи спосіб як словесне вираження відчуття зв'язку між суб'єктом і предикатом, розрізняв «з одного боку, морфологічні способи, а з іншого, синтаксичні: морфологічні – це ті словесні засоби, якими виражається відчуття зв'язку між суб'єктом і предикатом у формах дієслова; синтаксичні – це ті словесні засоби, якими взагалі може бути виражено таке відчуття» [19, с. 126]. Академік О. О. Шахматов зруйнував традиційне вчення про три способи слов'янського дієслова, але встановлені ним форми способів виявилися «нерівноцінними, нерівноправними, виділеними не стільки за граматичними ознаками, скільки на базі загальних семантико-психологічних міркувань» [7, с. 236]. У концепції вченого синтезувалося розуміння способу як морфологічної (умовний, дійсний) і семантико-синтаксичної величини, статус грамем якої пізнається на рівні синтаксису. Такий підхід є надзвичайно продуктивним у плані визначення функціональної парадигми кожної граматичної форми в структурі категорії способу, тому О. О. Шахматов наполягав на розмежуванні морфологічної форми дієслівного способу та її синтаксичної інтерпретації [19, с. 241].

Спосіб як власне синтаксичну категорію вперше кваліфікував професор О. М. Пешковський у книзі «Русский синтаксис в научном освещении» [15]. Синтаксичні категорії він протиставляє формальним (словотвірним). Між категоріями синтаксичними і не-синтаксичним (словотвірними) учений убачає тонку, але суттєву внутрішню різницю. Форми, що утворюють словотвірні категорії, завжди вносять який-небудь новий відтінок у значення слова. Форми, що утворюють синтаксичні категорії, навпаки, не змінюють значення слова. Завдання цих форм зовсім інше і ще більш важливе: вони виражають відношення між нашими словами-уявленнями й сприяють створенню зв'язного мовлення-мислення. Без них

наше мовлення розсипалося б на слова без зв'язку, а мислення – на окремі уявлення. Без форм несинтаксичних категорій ще можна було б користуватися мовою, бо вона б залишилася зв'язаною і правильною, тільки стала біднішою на слова і відтінки. Без синтаксичних форм неможливе було б ні мислення, ні мовлення [15, с. 241].

Особливе місце серед синтаксичних категорій, що виражають відношення між словами, О. М. Пешковський відводить категоріям, які виражають відношення самого мовця до своїх слів і взагалі до свого мовлення й думки. Із синтаксичних категорій сюди належать передусім категорії часу й способу дієслова. Категорія способу, на думку вченого, означає, як мовець уявляє відношення між дією, вираженою дієсловом, і предметом, якому ця дія приписується (підметом). Він може собі уявляти це відношення або фактичним відображенням дійсності (дійсний спосіб), або лише уявним, поєднаним думкою за певними мотивами того, що в дійсності не має єдності (умовний і наказовий способи). Категорії часу й способу, таким чином, виражають відношення мовця не до ізольованого уявлення, а до співвідношення між уявленнями. Саме ця риса, на думку О. М. Пешковського, є надзвичайно важливою, оскільки вона змушує зараховувати час і спосіб до синтаксичних категорій суб'єктивного характеру.

Думки про можливий синтаксичний характер способу розвиває Н. Ю. Шведова, яка зазначає, що в морфології форми способу розглядаються в системі інших форм та категорій дієслова – часу й виду, особи й числа. Виявляючи будову та функціональний зміст тієї чи тієї форми дієслівного способу, наприклад, наказового, морфологія не ставить і не вирішує питання про роль відповідних форм у структурі різних видів речення – окличних, розповідних, питальних. «Морфологічні форми, що використовуються в реченні, залежно від синтаксичних умов і контексту, можуть варіювати категоріальне значення – у них з'являється значення синтаксичного (реченнєвого) способу» [20, с. 44]. Синтаксичний спосіб, на думку Н. Ю. Шведової, виражається, по-перше, у структурній схемі речення; по-друге, у дієслівних схемах дієсловом, що формує головний член речення: по-третє, у бездієслівних схемах спеціально введеним службовим дієсловом *бути* (самостійно або в сполучі із синтаксичною часткою); по-четверте, синтаксичними

частками: *би* та її модифікацією, *хай*, *нехай* тощо; іноді – порядком розташування компонентів схеми. Таким чином, витворюється синтаксична парадигма форм синтаксичних способів: реального (синтаксичний дійсний спосіб) та ірреального (умовний, повиннісний, бажальний, спонукальний синтаксичні способи).

Цей підхід зреалізовано в «Граматиці сучасної російської літературної мови (1970)» [7], де категорію морфологічного способу розглянуто в розділі «Морфологія», категорію синтаксичного способу – у розділі «Синтаксис простого речення», а співвідношення між ними визначено так: «Категорія синтаксичного способу не збігається з морфологічним способом дієслова. Система синтаксичних способів речення значно складніша, ніж система морфологічних способів дієслова: синтаксичний спосіб використовує морфологічні форми дієслова для вираження різноманітних об'єктивно-модальних значень речення» [7, с. 544]. У синтаксисі ж категорія способу впливає на більш широкую категорію модальності й розглядається як структурно-морфологічна база багатьох типів дієслівного речення, різноманітних за своїми відтінками, що виражають різні відношення до дійсності.

На сьогодні в українській лінгвістиці немає єдиної думки щодо існування синтаксичного способу. Безперечно, реалізація ірреальних дій так чи так пов'язана з синтаксичною структурою. По-перше, є певні рамкові конструкції, у яких відмінні морфологічні форми дієслова виконують однакові функції. Це, скажімо, конструкція умовної залежності «*якби ... то*»: *Якби він прийшов вчасно, то застав би мене – Прийшов би він вчасно, то застав би мене – Прийди він вчасно, то застав би мене*. По-друге, в українській мові за допомогою дієслівних форм реалізуються в спеціально закріплених синтаксичних конструкціях декілька модальних значень, наприклад, значення наказу передається формами наказового способу: *Іди (ідімо)* та його контекстуальними еквівалентами, як-от: майбутній час – *Йдемо*; минулий час – *Пішли*; умовний спосіб – *Ішов би ти собі; інфінітив* – *Іти!* тощо. Можна, очевидно, виявити ширший ряд дієслівних конструкцій, якими передається оцінка мовцем відношення дії до дійсності.

У традиційній українській граматиці морфологічну категорію способу дієслова розглядають як систему протиставлених одна одній рядів форм, що виражають відношення дії до дійсності

і мають значення реальності (дійсний спосіб), спонування (наказовий спосіб), можливості (умовний спосіб). Проте в морфології розглядаються тільки ті одиниці, які мають морфемно-парадигматичне вираження. До них належать дійсний, наказовий та умовний способи [6; 10; 17; 18], дійсний, наказовий, спонукальний, бажальний [16] або ж тільки умовний та наказовий [4; 5] (питання про кількість грамем категорії способу не вирішено однозначно). Як правило, значення морфологічного способу реалізується в «середовищі», яким є речення-висловлення, одиниця синтаксична.

Звідси випливає, що синтаксичний спосіб може виступати проміжною ланкою між способом морфологічним та модальністю, яка стосується сфери синтаксису, але не має прямого відношення до структурної парадигми речення, а спрямована в площину комунікативну.

Але визначення синтаксичного способу не подано в лінгвістичних словниках української та російської мов, не знаходимо його, зокрема, у «Словнику лінгвістичних термінів» Д. І. Ганича та І. С. Олійника, «Короткому тлумачному словнику лінгвістичних термінів» за редакцією С. Я. Єрмоленко, «Словаре лингвистических терминов» О. С. Ахманової, «Словаре лингвистических терминов» Ж. Марузо та у «віховій» для української лінгвістики праці «Українська мова. Енциклопедія». Це ставить під сумнів термінологічність поняття «синтаксичний спосіб».

Крім того, існує небезпека повного ототожнення синтаксичного способу та об'єктивної модальності, що засвідчено в низці пізніших праць із синтаксису російської мови. Зокрема, О. А. Луніна урівноважує поняття модальність та синтаксичний спосіб, а щодо взаємодії категорій способу та модальності зазначає: «Об'єктивна модальність (синтаксичний спосіб) показує, що відношення повідомлюваного до дійсності вважається як реальне або як ірреальне (бажане, можливе, необхідне, умовне). Наприклад, зміст речення *Весна!* віднесено до реальної дійсності, що має місце тепер. Це значення передано синтаксичним реальним способом. Речення *Була б зараз весна!* містить повідомлення про подію, бажану для мовця, але яка в реальній дійсності не має місця. Ядро цієї категорії – категорія способу дієслова» [11, с. 46]. Таким чином, невизначеність поняття «синтаксичний спосіб» породжує небажану й невиправдану синонімію термінів «модальність» – «синтаксичний спосіб».

Згідно з другою тенденцією, граматична структура української (як і російської) мови засвоює модальність не як морфологічну дієслівну категорію способу, а як синтаксичну категорію речення, тісно пов'язану з його семантичним значенням. Модальне значення, за В. В. Виноградовим, як категорія синтаксична, не є тотожним способовому значенню дієслова, категорії морфологічній, хоча вона й становить типовий і досить поширений засіб його вираження. Це положення було застосоване в синтаксичних дослідженнях української мови, автори яких відштовхуються від того, що модальні значення створюються в результаті взаємодії різних рівнів мовної системи. Та, на відміну від послідовників широкого підходу до модальності, який має витoki з теорії В. В. Виноградова, українська граматична школа продукує вузький підхід до модальності речення, яку розглядає в складі предикативного комплексу, куди входять значення часу (стосунок до моменту мовлення) і модальне значення (стосунок змісту речення до дійсності) [3]. Спираючись на погляди І. Р. Вихованця, М. В. Мірченко твердить: «Модальність є обов'язковою ознакою кожного речення-висловлення, що виражає стосунок реченнєвого змісту до дійсності з погляду реальності й ірреальності, вона охоплює три грамеми: грамему реальності, грамему потенційності, грамему ірреальності... Грамема ірреальності вказує на об'єктивно-модальне значення нереальності, стосується явищ, які не відбулися, не відбуваються, проте бажані, потрібні, необхідні тощо, і ґрунтується передусім на морфологічних категоріях наказового й умовного способу дієслова...» [12, с. 310].

Але й новітній підхід не знімає питання про актуальність синтаксичного способу. У праці «Структура синтаксичних категорій» М. В. Мірченко не заперечує категорично синтаксичний статус категорії способу з огляду на тісний зв'язок морфологічних категорій часу, способу та виду з синтаксичним ладом і зазначає: «Морфологічні категорії завжди мають відповідний стосунок до синтаксичного ладу, а кожна морфологічна структура має свою синтаксичну перспективу» [12, с. 290]. Мовознавець апелює до твердження О. В. Бондарка про те, що «включення морфологічних форм у сферу синтаксичних категорій, у принципі, можливе й доцільне, однак... лише тоді, коли мається на увазі не реалізація категоріального значення власне самої словоформи, а її участь як

одного з елементів структури речення у вираженні тих відношень, які передаються цією структурою» [2, с. 17] та зазначає, що О. В. Бондарком не враховано найсуттєвішої ознаки – когнітивності морфологічних форм, яка скерована передусім у сферу синтаксису. Автор доходить висновку, що «категорії морфологічного статусу, безумовно, спрямовані на інваріантні позиції у загальній типології міжмовних категорій, але вони не передають усієї значеннєвої структури категорійних функцій, частину яких зумовлюють неоднорядкові елементи, що набувають значущості в інших умовах функціонування» [12, с. 294]. Таким чином, знову постало питання про існування синтаксичних категорій способу (часу, особи), але не сприяло встановленню функціонального навантаження, місця цієї категорії в системі ієрархічної взаємодії модальності й морфологічного способу дієслова.

На нашу думку, відправним моментом на шляху до розв'язання питання про синтаксичний спосіб може слугувати теза О. В. Бондарка, який у роботі «Теорія морфологічних категорій», по-суті, заперечує існування синтаксичного способу: «Глобальне «переключення» морфологічних категорій у синтаксичні не уявляється закономірним, оскільки з'являється «небезпека змішування часу (відповідно способу, особи) морфологічного і синтаксичного» [2, с. 17]. Виникає небезпека невиправданої гіперболізації сфери синтаксису. Як вважає лінгвіст, коли йдеться про функції, що передають віднесеність змісту речення до дійсності з боку мовця, доцільно застосувати не поняття синтаксичної категорії (способу, часу, особи), а функціонально-семантичних категорій – таких, як модальність, темпоральність, персональність [2, с. 18]. Учений, не заперечуючи в цілому тези про синтаксичну перспективу кожної морфологічної структури, усе ж відзначає, що зміна дієслова за способовими й часовими формами не впливає на зміну синтаксичної структури речення, оскільки морфологічні категорії служать синтаксичному ладові мови лише за умови включення відповідних форм і категорій у структуру речення, а не глобально.

Українські мовознавці (І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, А. П. Загнітко) вважають, що способам українського дієслова властиві лише певні синтаксичні конструкції, але синтаксична ознака не притаманна всім способам українського дієслова, тому

спосіб не є синтаксичною категорією. Зокрема, не виділяє синтаксичний спосіб А. П. Загнітко, оскільки «...у системі власне-предикативних величин поруч з формами часу перебувають форми способу дієслова, які спрямовані на реалізацію реальності/ірреальності певної дії. Спосіб не належить до синтаксичних категорій, тому що заміна однієї грами іншою не впливає на структуру й смислову організацію речення» [8, с. 344].

Вивчивши основні підходи до модальності та способу дієслова, прослідкувавши причини, які спонукали мовознавців апелювати до поняття «синтаксичний спосіб», констатуємо, що на сьогодні беззаперечним фактом є те, що категорія модальності та категорія способу мають відношення ієрархічності. Синтаксичний спосіб у цій ієрархічній взаємодії є зайвою ланкою. Модальність має статус функціонально-семантичного поля (ФСП), організованого центральною базовою опозицією реальність/ірреальність, яку формують підполя реальності, ірреальності та потенційності. ФСП модальності має поліцентричну структуру, оскільки організуювальним центром головної опозиції є різні морфологічні категорії – часу, що організовує підполе реальності, та способу дієслова, що організовує підполе ірреальності. На перетині реальності та ірреальності вибудовується підполе потенційності, в основі якого грама майбутнього часу та аналітичні конструкції, що маркують відношення суб'єкта висловлення до предиката і складаються з інфінітива, що є виразником основної дії та допоміжного дієслова *могти, хотіти* та їхніх еквівалентів, які передають потенційно можливу чи потенційно необхідну дію. Підполе ірреальної модальності є моноцентричною структурою, у центрі якої знаходиться морфологічна категорія способу. Найбільш суттєвою властивістю категоріальної структури способу є об'єднання членів граматичної категорії – грамам, базою для інтеграції яких є загальнокатегорійна семантика ірреальності.

Отже, встановлення арсеналу лінгвістичних форм вираження, що виявляють неоднаковий ступінь участі в організації синтаксичної структури речення, вступають у багатоаспектні взаємовідношення, становить особливу складність у дослідженні модальності. Одна з часткових реалізацій ФСП модальності – притаманний українській мові дієслівний спосіб, що в сучасних студіях, проведених у контексті царини функціональної граматики, постає як

граматична морфологічна категорія. Грунтуючись на поняттєвій категорії модальності, спосіб інтегрує навколо себе різнорівневе ФСП модальності.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Бондарко А. В.** Категории и разряды славянской функциональной морфологии (морфологические категории и лексико-грамматические разряды) / А. В. Бондарко // Славянское языкознание. VII Международный съезд славистов (Варшава, авг. 1973 г.): доклады советской делегации; [отв. ред. С. Б. Бернштейн]. – М.: Наука, 1973. – С. 42–62.
2. **Бондарко А. В.** Теория морфологических категорий / А. В. Бондарко. – Л.: Наука, 1976. – 255 с.
3. **Вихованець І. Р.** Граматика української мови. Синтаксис / І. Р. Вихованець. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.
4. **Вихованець І.** Теоретична морфологія української мови / І. Вихованець, К. Городенська; [за ред. І. Р. Вихованця]. – К.: Пульсари, 2004. – 400 с.
5. **Городенська К. Г.** Онтологічні параметри граматичних категорій способу та часу / К. Г. Городенська // Мовознавство. – 1997. – № 1. – С. 39–42
6. **Горпинич В. О.** Морфологія української мови: підруч. / В. О. Горпинич. – К.: Академія, 2004. – 336 с.
7. **Грамматика** современного русского литературного языка / [под ред. Н. Ю. Шведовой]. – М.: Наука, 1970 – 768 с.
8. **Загнітко А. П.** Дієслівні категорії в синтагматиці і парадигматиці / А. П. Загнітко. – К.: НМК ВО, 1990. – 139 с.
9. **Загнітко А. П.** Теоретична граматики української мови: морфологія / А. П. Загнітко. – Донецьк: ДонДУ, 1996. – 437 с.
10. **Курс** сучасної української літературної мови: у 2 т. / [за ред. Л. А. Булаховського]. – К.: Рад. школа, 1951. – Т. 1. – 519 с.
11. **Лунина О. А.** Синтаксис современного русского языка: учеб.-метод. пособ. [Електронний ресурс] / О. А. Лунина. – Режим доступу: <http://www.window.edu.ru/library/>
12. **Мірченко М. В.** Структура синтаксичних категорій: монографія / М. В. Мірченко. – [2-е вид., переробл.]. – Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту, 2004. – 392 с.

13. **Мухин А. М.** Грамматические категории и их взаимосвязь в области синтаксиса / А. М. Мухин // Категории грамматики в их системных связях (в теоретическом и лингводидактическом аспектах): тезисы конф. – Вологда, 1991. – С. 66–67.
14. **Мухин А. М.** Морфологические и синтаксические категории / А. М. Мухин // Исследования по языкознанию: К 70-летию члена-корреспондента РАН Александра Владимировича Бондарко; [отв. ред. С. А. Шубик]. – СПб.: Изд-во С.-Петербургского ун-та, 2001. – С. 51–55.
15. **Пешковский А. М.** Русский синтаксис в научном освещении / А. М. Пешковский. – М.: Языки славянской культуры, 2001. – 510 с.
16. **Русанівський В. М.** Структура українського дієслова / В. М. Русанівський. – К.: Наук. думка, 1971. – 315 с.
17. **Сучасна українська літературна мова: Синтаксис** / [за заг. ред. І. К. Білодіда]. – К.: Наук. думка, 1972. – 515 с.
18. **Українська мова: енциклопедія** / [редкол.: Русанівський В. М. (співголова), Тараненко О. О. (співголова), Зяблюк М. П. та ін.]. – [3-є вид., зі змінами і доп.]. – К.: Укр. енцикл., 2007. – 856 с.
19. **Шахматов А. А.** Синтаксис русского языка / А. А. Шахматов. – М.: Эдиториал УРСС, 2001. – 624 с.
20. **Шведова Н. Ю.** Парадигматика простого предложения в современном русском языке (опыт типологии) / Н. Ю. Шведова // Русский язык. Грамматические исследования. – М.: Наука, 1967. – С. 3–46.

Надійшла до редколегії 15.11.2012